

BIONÓMIA ÉS GAZDASÁGI TEOLÓGIA

TÓTH GERGELY¹

Összefoglalás: A jelenlegi rendszer bajban van, ez már nem csak közegyetértés, hanem közhely. Már a csapból is *fenntartható fejlődés* folyik. Ám hogy a jelenlegi miért és hogyan fenntarthatatlan, arról a legkülönbözőbb nézetek terjengenek. Ebben a cikkben amellettt érvelek, hogy a 'világ' most is (mint már legalább négyszer-ötször a legutóbbi történelemben) gyökeres értékrendváltás előtt áll. A bajok oka pedig az *önmagát túlélő értékrendhez* való irracionális (avagy racionalizáló) ragaszkodásunk. Ezt az értékrendet a jelenlegi paradigmában, a hatáskörét túllépő gazdaságossági logikában, az *ökonimizmusban* vélem megtalálni. Ez inkább tekinthető kvázi-vallásnak, mint tudománynak. Alternatívaként tárgyalom a morálökonómia utóbbi időben háttérbe szorult, de egyébként több ezer éves hagyományát, valamint javaslatot teszek két új gazdaságfilozófiára, amely valójában csak egy, az erénygazdasági gyökerek miatt nem is annyira új, bár jelenlegi gondolkodásunkhoz képest igencsak újszerűen hathat.

Kulcsszavak: fenntarthatóság, ökonimizmus, erényökonómia, bionómia, gazdaságteológia

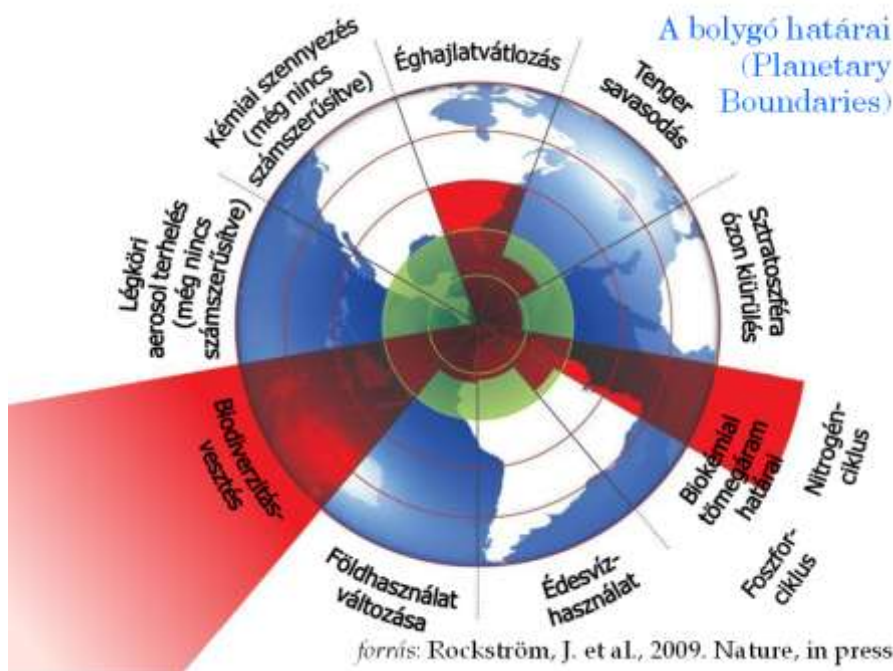
Summary: Speaking about the undelying problems of the contemporary system has become a platitude. We are sick of hearing about sustainable development. But looking beyond symptoms to the roots of unsustainability, we hardly see any consensus. In this article I argue that the 'world' is facing a general shift of the basic value system (as already happened 4-5 times in recent history). The root-cause of the difficulties is our irrational (or rationalizing) adherence to the obsolete value-system. I circumscribe the old, *oversurviving value-system* in *economism*, the current paradigm, the economizing logic exceeding its competence. This can be viewed less like a science, more like a quasi-religion. As an alternative, I discuss the two-thousand year old tradition of moral economics, which has become less visible since the 18th century. I also suggest two new alternative economic philosophies, which are basically identical, root in the old moral tradition, but might renew the sustainability debate.

Keywords: sustainable development, economism, moral economics, bionomy, economic theology

Ökonimizmus: A fenntarthatatlanság önmagát-túlélő értékrendje

Bolygónk, s rajta mi emberek válságban vagyunk, ez immár közhely. Először az ökológiai válságjelenségek jöttek az 1960-as évektől, legutóbb pedig a gazdaságiak 2008-tól. Nem hiszem, hogy ezt a kijelentést 2012-ben különösebben 'adatolni' kellene, de azért álljon itt két ábra a

1. illusztráció

¹ Egyetemi docens, Pannon Egyetem, Georgikon Kar, Keszthely, tg@georgikon.hu

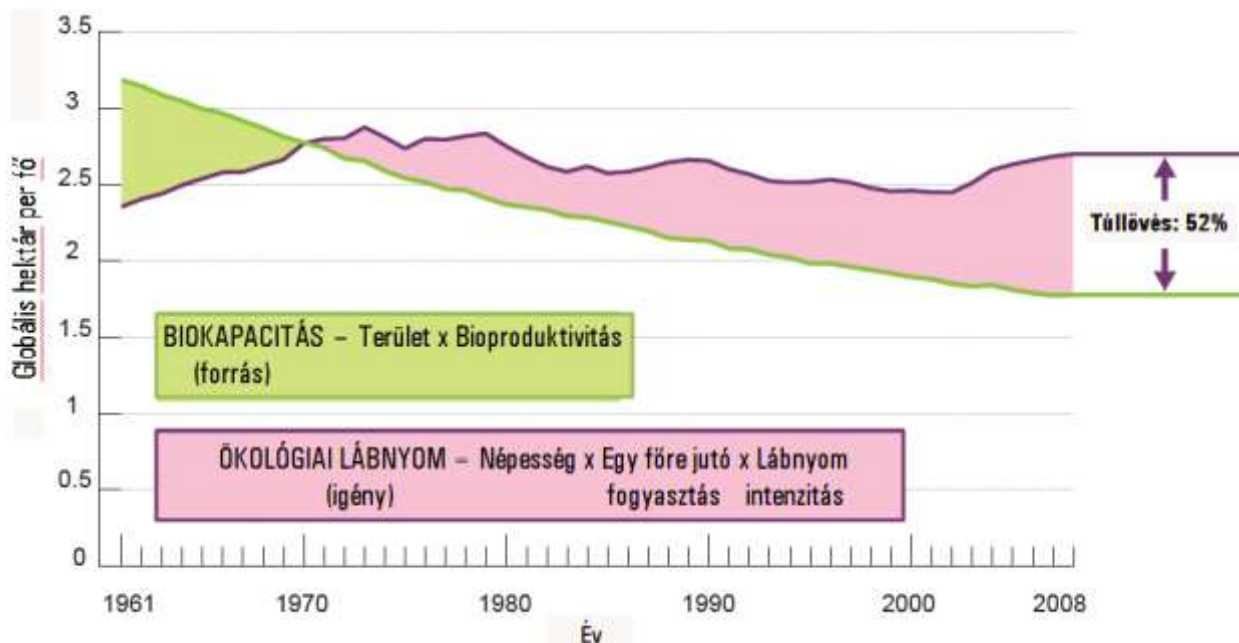
pontosság kedvéért, a legjobban kutatott és leginkább átlátható környezeti fenntarthatatlanság² területéről.

Rockström és közel 30 szerzőtársa a Nature folyóiratban 2009-ben publikált cikkükben új megközelítést javasolnak a(z ökológiai) fenntarthatatlanság számszerűsítésére. Összesen kilenc területen definiálják a Föld teherbíró képességét. A bolygó ezen „határainak” túllépése súlyos, három esetben katasztrofális, irreverzibilis és kontrollálhatatlan változásokat valószínűsít. A kilenc területből hetet tudtak kvantifikálni a kutatók, közel felükön súlyos „határsértést” követtünk el. Ezek közül messze a legdrámaibb a fajok kipusztítása³.

Ettől a kilencdimenzióstól hosszabb múltra tekint vissza az ökolábnyom egydimenziós mutatója, amelynek legfrissebb eredményeit éppen néhány nappal ezen cikk írása előtt publikálta a *Global Footprint Network*. Az ábrából világosan látszik, hogy a legutóbbi feldolgozott (2008-as) adatok szerint jelenleg 52% az ökológiai deficit, azaz ennyivel többet használunk fel a bolygó erőforrásaiból, mint amennyi az adott évben keletkezik.

A bajok okának egyre többen a kapzsiságot tartják. Néhányan odáig mennek, hogy

2. illusztráció: Az öko-lábnyom és a biokapacitás legfrissebb adatai immár 52%-os hiányt mutatnak

Forrás: WWF, GFN, ZSL [2012]: *Living Planet Report*, 40. o.

összeesküvés elméletekben kezdenek hinni (egyes csoportok, pl. 'multik', bankok haszonéhes összeesküvése), mások egyenesen az emberi fajt tartják reménytelenül rombolónak⁴. Sokan visszasírják a természeti népek, az ősmagyarok, vagy az animista vallások feltételezett természeti és társadalmi harmóniáját. A közös nevező leginkább az, hogy ez így rossz. Abban azonban, hogy a pénzt szüntessük meg, a bankokat, vagy egyenesen kevésbé bánkódjunk az emberiség pl. James Lovelock által megjósolt kihalásáért / drasztikus visszafejlődéséért, abban a legkevésbé van

² Nem értek teljesen egyet a fenntarthatóság hármass megközelítésével, az ún. *hármass optimalizálással*, amely John Elkington nevéhez köthető, a mélyebb elemzést nem igényelő helyeken mégis ezt használom. Eszerint a fenntartható fejlődés három oszlopa a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság. A szakirodalomban és a nagyvállalati szakemberek körében a megközelítés általánosan elfogadottnak mondható, leginkább angol nevével szoktak rá utalni: *Triple Bottom Line*.

³ A pontosság és főleg az optimizmus kedvéért hozzá kell tennünk, hogy legalább az egyik területen a jelek szerint hosszú távon is sikerült megoldanunk a problémát: a CFC tartalmú hajtó- és hűtőgázok tilalmát kimondó Montreali Egyezmény a globális környezetvédelem kevés sikertörtéje közé tartozik.

⁴ Egy vicces természetvédő póló megfogalmazásában: „Én a denevérekkel vagyok.”

egyértés. A vita ideológiáivá fajult, jó példa erre, hogy az utca embere a három legfőbb fenntarthatósági probléma között említi a túlnépesedést⁵, miközben a számok lassan pont az ellenkezőjét mutatják:

"...hivatkozva a vezető demográfusok elfogulatlan és széles körben elfogadott tudományos adataira és előrejelzéseire, mélységes aggodalmunkat fejezzük ki a közelgő világméretű elnéptelenedés veszélyeivel kapcsolatban. ... Még az ENSZ konzervatív becslései szerint is az elkövetkező három évtizeden belül a teljes termékenységi arányszám az egész világon [TG: azaz Indiában, Kínában és Afrikában is] a reprodukciós szint alá süllyed." (Moszkvai Demográfiai Csúcsértekezlet Nyilatkozata, 2011. június 29-30)

A közgazdaságtan, más néven ökonómia, amely eredetileg (latin és ógörög) a háztartás javaival való ésszerű gazdálkodás jelentett, az utóbbi kb. 230 évben tudománnyá, később ideológiává és paradigmává, napjainkra pedig egyfajta kvázivallásos hitté merevedett, amelynek "szentháromsága" a növekedés-versenyképesség-hatékonyág.

Ha ezeket a kifejezéseket halljuk, már nem gondolkozunk el, jó-e fokozni őket, s főleg mi az ára a versenyképesebb gazdaságnak (pl. nagyobb hajtás), hatékonyabb működésnek (pl. fokozott munkahatékonyág = több munkanélküli), vagy a profit növekedésének (kisebb gazdasági szereplők, hazai ipar tönkremenetele). A három elemet, ha nem is tudatosan, de hajlamosak vagyunk önmagában való és felsőbbrendű jónak, vallásos szóhasználatot követve bálványak tekinteni.

Az ökonomizmus „szentháromsága”

3. illusztráció: Az ökonomizmus 'szentháromsága'

⁵ A Moszkvai Demográfiai Kongresszus közel ezer résztvevővel zajlott le. Nagyon érdekes a témában Krúdy Tamás két cikkből álló sorozata. Az első cikkben leírja a feltételezhetően jószándékú és gyanútlan tudósok (Malthus, Rousseau, Condercet, majd a XX. század második felében Ehrlich és Holdren) megnyilatkozásai mellett azt az igencsak tudatos és erkölcsileg megkérdőjelezhető mozgalmat, amelyet az 1980-as években tetőfokára hágott túlnépesedéstől való félelem hívott életre (Margaret Sanger, International Planned Parenthood Federation). Taglalja Kína, Peru és India erőszakos fajmentesítő intézkedéseit, amelyekre Amartya Sen adott frappáns választ: „A születésszabályozás elsődlegességét hangsúlyozó stratégia azt az üzenetet küldi a világ szegényei számára, hogy 'Bárcsak ne lennétek itt!'” A második cikk a NSSM 200, népszerűbb nevén a Kissinger Jelentést taglalja, amely 25 évvel 1974-es elkészülte után került nyilvánosságra. Ez az USA tudatos állásfoglalása és stratégiai dokumentuma, amely leszögezi pl.: „A népességnövekedés a fejletlen országokban közvetlen módon veszélyezteti az amerikai befektetéseket” avagy „Ahol pedig a csökkenő születésszámból következő visszafogottabb populációs nyomás elősegíti ennek a stabilitásnak a megerősödését, ott a népességgpolitikába való beavatkozás relevánssá válik az Egyesült Államok gazdasági érdekeinek védelme érdekében.” Az USA a kérdés kényes volta miatt nem közvetlenül, hanem a semlegesnek tartott ENSZ-en és világbankon keresztül avatkozott be.

A közgazdaságtan még elméleti tudományként is elég ingatag alapon áll, hiszen a profit- ill. az egyéni hasznosság mindenekfeletti maximalizálása, s ezzel a nagyvállalat és a racionális fogyasztó eszménye meginog. De főleg meginog a rendszer legitimációs alapja, miszerint így viselkedve a társadalom hasznát növeljük. Mégis, a rendszer sokáig működött, korábban elérhetetlennek gondolt anyagi jólétet, s ezzel egészséget, békét, iskolázottságot hozva hatalmas embertömegeknek.

Az utóbbi évtizedekben azonban egyre szaporodtak a kritikus hangok, s egyre több ember számára nyilvánvaló, hogy a gazdaság(i) gondolkodás) expanziójára épülő rendszernek vannak vesztesei is. 2008-tól pedig az ökonomizmus széles körben felismert kudarcáról beszélhetünk, aminek látványos jele a kapitalizmus zászlóshajóinak számító európai gazdaságok megingása. Az utilitárius közgazdaságtan elméletből kifejlődött ökonomizmus tehát végleg kvázi vallássá merevedett, amelyet szinte egyöntetűen követ a világ politikai és gazdasági elitje. A következő részben sok szó esik majd vallási indíttatású közgazdasági iskolákról, ám naivítás lenne azt gondolni, hogy a buddhista országokat buddhista közgazdaságtannal, az arab nemzeteket iszlám közgazdaságtannal, Európát és Amerikát pedig keresztény közgazdaságtannal kormányozzák. A szekularizáció ugyan különböző mértékű, ám a vallási, erkölcsi korlátok mindenütt messze vannak a kormányrúdtól: a vezető elit közös világvallása az ökonomizmus, a növekedés, versenyképesség, hatékonyság szentháromsága. Kevesen mondták ki ennek vallási jellegét⁶, s még kevesebben hajlandóak bevallani maguknak, hogy vélekedésük inkább mítoszon és vakhiten, mint mérnöki számításon és racionális levezetésen alapul, ezért az ökonomizmust kvázi vallásnak tekinthetjük.

Alternatív gazdaságtörténet: morál- és haszonökonómia

A kapitalizmus alapkö-letételét kutatva az ipari forradalom és a felvilágosodás századaiba jutunk. Nagy- avagy multinacionális vállalatról a Kelet-Indiai Társaság(ok) megalakítása óta beszélhetünk (1664), a mai értelemben vett bankrendszer gyökerei pedig egy Franciaországba menekült skót kalandor nyomdokain (John Law, 1716, [Francia] Általános Bank) alakultak ki. A közgazdaságtan Adam Smith *Nemzetek gazdagsága* c. könyvének 1776-os megjelenése óta tiszteljük tudományként. Bár a diszciplína történetét szakaszokra és iskolákra szokás bontani, egy szinttel feljebb emelkedve azt mondhatjuk, hogy az irányultság és fejlődés a XVIII. század óta azonos. Más szóval a szabadpiaci rendszer alaplogikája a fenti gyökerek, s főleg John Maynard Keynes munkássága óta változatlan (Bretton Woods 1944, IMF és Világbank 1945, GATT 1947), eltekintve a derivatívák piacának 2008-as, látványos összeomlásától.

⁶ Pl. Robert H. Nelson [2001]: *Economics as Religion: from Samuelson to Chicago and Beyond*, vagy Duncan K. Foley [2006]: *Adam's Fallacy*.

4. illusztráció: A morálökönómia és a haszonökönómia kezdetei, fő képviselői

Ám az ökonomizmus hitévé merevedett haszonökönómia csak az egyik irányzat, amelytől meg kell különböztetnünk a *morálökönómiát*, a közgazdaságtan elfelejtett ágát. Ez *Arisztotelésszel*⁷ 2300 éves múlttra tekint vissza, *Aquinói Szent Tamásnak* (1269) köszönhetően egyértelműen uralta a középkor európai gondolkodását, iszlám közgazdaságtan néven pedig olyan elődökre tekinthet vissza, akik 400 évvel előzték meg a modern [szóhasználatunkban haszon- avagy utilitárius] ökonómia atyját. Ezt a titulust szinte az összes nyugati közgazdász egyértelműen *Adam Smithnek* (1776) ítéli, ő a közgazdaságtan (még egyszer, a mi szóhasználatunkban csak a haszonökönómia) koronázatlan királya.

Az utóbbi időben azonban más hangok is hallatszanak. Élt és alkotott ugyanis egy muszlim történétíró, szociológus és közgazdász, *Ibn Khaldun* (1375), aki majdnem kereken négy évszázaddal Smith előtt megírta a *Nemzetek gazdagságához* fogható, sőt egyes vélemények szerint azon is túlmutató művét⁸. Nem tudom megítélni, vajon csak az arab tavasz, az utóbbi századokban másodlagosnak tekintett muszlim kultúra és tudomány magára találásának jele, talán tudományosan is igazolható tény⁹: mindenesetre több komoly kutató is nemcsak az iszlám közgazdaságtan

⁷ A vonatkozó ábrán csak a tudósok képét tüntetjük fel, de az évszámok alapján könnyen azonosíthatóak. Az egyszerűség kedvéért nem születési és halálozási éveikkel helyezzük el őket az időben, hanem fő művük kiadásának évével. Ez egyedül Arisztotelész esetében bizonytalan.

⁸ Teljes nevén *Abū Zayd ‘Abdu r-Rahman bin Muhammad bin Khaldūn Al-Hadrami* 400-500 évvel megelőzte korát, amikor megfogalmazta a munkamegosztást (nyugaton Adam Smith 1776-ban), a kereslet-kínálat törvényét (nyugaton Alfred Marshall 1867-ben), sőt erényökönómiai összefüggésként arra is rámutatott, hogy az országok ereje a társadalmi kohézióban rejlik: nem szabad túl nagy különbségnek kialakulnia a gazdagok és a szegények között.

⁹ az 1960-70-es évek óta kezdenek a nyugati tudósok is felfigyelni az iszlám közgazdaságtan eredményeire. Ezzel együtt kapott életre az a mozgalom, hogy az iszlám közgazdaságtan elmélet mellett valóságos gazdaságpolitikává is váljon. Ebben különösen nagy szerepet játszott a Saddam Hussein által halálra ítélt Mohammad Baqir al-Sadr (1935-1980) *Iqtisaduna* (A mi közgazdaságunk) c. művével, valamint a kortársak közül Waleed Ahmad J. Addas. A fiatal tudós *Methodology of Economics: Secular Versus Islamic* c. írásában ugyanakkor vitatja, hogy az iszlám közgazdaságtan önálló, konzisztens tudomány lenne, véleménye szerint inkább a Korán

alapítójának, de a közgazdaságtan atyjának is Ibn Khaldunt tartja¹⁰ (Boulakia 1971, Al-Hamdi 2006).

A modern kapitalista rendszer és ezzel az utilitárius közgazdaságtan első előhírnöke a merkantilista iskola volt, melyet az ábrán *Jean-Baptiste Colbert* 1664¹¹, a Napkirály pénzügyminisztere képe jelez. A legfőbb merkantilista és követőinek meggyőződése szerint a gazdagság nem a termelésben, hanem a forgalomban keletkezik, és csak pénzben (aranyban) testesül meg, ezért egy ország gazdagságának forrása a külkereskedelem. Minden eszközzel törekedtek az aktív külkereskedelmi mérlegre. A mellette szereplő *John Law* 1716¹² skót kalandorról már említést tettünk, aki néhány évig megmenteni látszott Franciaország pénzügyi rendszerét, majd még mélyebbre taszította. Az Amszterdami Bank tanulmányozása során vált meggyőződésévé az a nézet, hogy ha bőségesen áll rendelkezésre a hitel és a papírpénz, a gazdaság a folyamatos virágzás állapotában juttatható. A teljes történet mellőzésével Law-t egyaránt tarthatjuk az infláció, a tőzsdekrach és a derivatíva-válság első úttörőjének. Az utilitárius és morálökonómia legfőbb XVIII-XIX. századi képviselőjének leírását itt mellőzzük, mivel róluk bőségesen áll rendelkezésre szakirodalom minden könyvtárban és tankönyvben, nevezetesen *Adam Smith* 1776, *David Ricardo* 1817, *François Quesnay* 1759 és a fiziokrata iskola, *Thomas Robert Malthus* 1798 és *John Stuart Mill* 1848 leírását ugorjuk át.

Nem mellőzhető a bőséges dokumentáltság ellenére sem az angol *John Maynard Keynes* 1936 és a modern növekedésteória első empirikus kutatója és mintegy alátámasztója, a belorusz származású *Simon Kuznets*. Az 1945 és 1975 közötti harminc évet a legfejlettebb nyugat-európai országokban *Keynes korának* nevezték. John Maynard Keynes választotta ketté a közgazdaságot makro- és mikroökonómiára, egyes vélekedések szerint ő Karl Marx után a legismertebb elméleti közgazdász. R. F. Harrod így írt róla 1951-ben:

Napjainkban senki sem volt okosabb Keynesnél – s senki sem próbálta nála kevésbé véka alá rejteni ezt.

Keynes a gazdaságot mechanisztikusan szemléli, azaz kifinomult gépnek tekinti, amelynek célja a még több gazdagság előteremtése. A gépet tökéletesnek tartja, a hibát a kezelő hozzá nem értésében látja. Nem gondol a természet és az emberi természet szabta korlátokkal. 1936-ban jelent meg legfontosabb műve, *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. John Maynard Keynes minden vélemény szerint a 20. század legbefolyásosabb közgazdásza volt. A nagy többség Keynest a modern liberális irányzat megalapítójának tartja. Ő maga is így nyilatkozott:

Hiszek a szabad kereskedelemben, mivel hosszú távon és általában ez az egyetlen politika, ami technikailag megalapozott és intellektuálisan helytálló. /Előadás a Liberális Nyári Egyetemen, 1925/

A liberális közgazdaságtan legfőbb intézményeinek ma a Világbankot és az IMF-et szokták tartani, mindkettő Keynes sugalmazására alapult meg.

Simon Kuznets leginkább az ökonometria forradalmasításáról híres, ami fontos szerepet játszott a keynesi fordulatban. Hozzájárult a GDP kidolgozásához, 1941-ben publikált, *A Nemzeti jövedelem és annak összetétele 1919-1938-ig* c. munkájában. A gazdasági növekedés empirikusan megalapozott magyarázatáért kapott 1971-ben közgazdasági Nobel-díjat. Beszédében minden benne

és a Shaira elveinek hangoztatásáról van szó, míg az iszlám országok egyetemeseinek közgazdasági kurzusain a nyugati főáram módszertanát tanítják.

¹⁰ Schumpeter (1994, 73. o.) felhívja a figyelmet a közgazdasági gondolkodás több évszázados szakadékára, ami a görögök és a modernek között fennáll. Csak élete utolsó napjaiban bukkant Ibn Khaldun munkásságára, akkor viszont a legnagyobb elismerés nyelvén fogalmazott, sokkal eredetibb gondolkodónak tartva az arab tudóst Adam Smithnél. Boulakia (1971) így vélekedett róla: „Ibn Khaldun sok közgazdászt messze megelőzött, véletlen üstökös a történelemben, akinek munkássága hatás nélkül maradt a közgazdasági gondolat későbbi fejlődésében... Nevének a közgazdaságtan alapító atyai között kellene szerepelnie.”

¹¹ A Francia Nyugat-indiai Társaság és a Francia Kelet-indiai Társaság megalapításának éve.

¹² Ekkor alapították a világ első nemzeti bankját, a (Francia) Általános Bankot.

van, ami a gazdasági növekedéshez, mint ideológiához szükséges. A gazdasági növekedést így határozta meg:

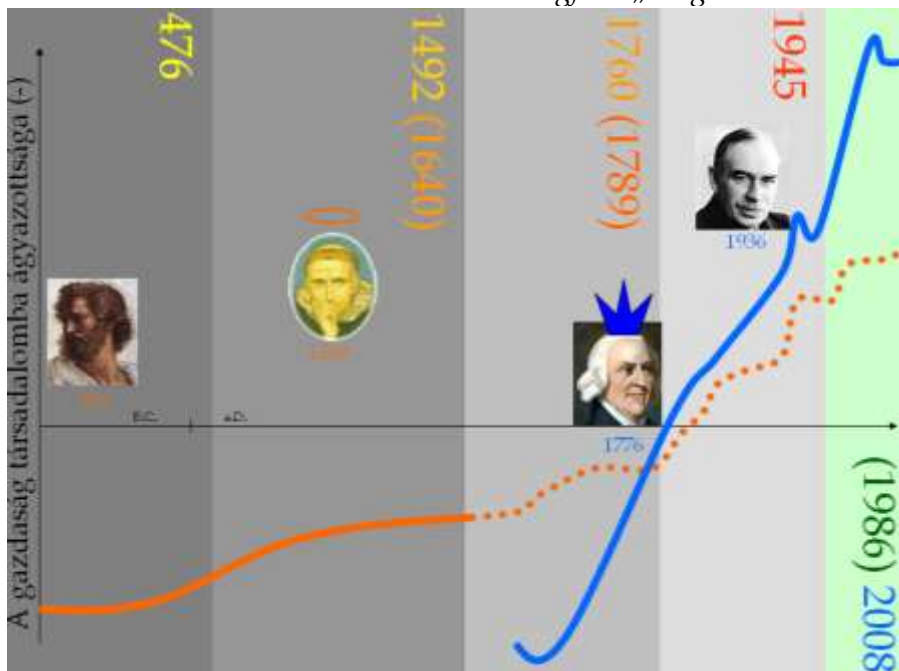
Egy ország gazdasági növekedésén azt értjük, hogy hosszú távon bővül a képessége népességének ellátására egyre többféle árucikkkel. Ez a bővülő képesség a technológia fejlődésén alapul, valamint a szükséges intézményi és ideológiai változásokon. (Kuznets, 1971)

A gazdasági növekedés szerinte sok problémát okoz, de létre is hozza a megoldásukhoz szükséges eszközöket. Másfelől soha, senki¹³ nem vitatta, hogy összességében az előnyök messze felülmúlják a hátrányokat. Kuznets többször és kiemelten buzdította a fejlődő országokat, hogy szálljanak be a növekedés nagy játékába, a nyugati demokráciák láthatólag nyertes útját követve. Ehhez intézményi és ideológiai alapot kell teremteni, hogy a technológia, tudomány és nem utolsósorban a gazdaság növekedhessen. Kuznets a növekedésnek nem látta határát.

Hacsak nem támad nem várt akadály, [a gazdasági növekedés] olyan mechanizmus, amely biztosítja az önmagát fenntartó technológiai fejlődést, aminek, tekintve az univerzum nagy kiterjedését (viszonyítva az emberiség nagyságához ezen a bolygón), nincs nyilvánvaló és közeli korlátja. (Kuznets, 1971)

Talán nem túlzás az itt közölt 9. ábra, amely az előzőt kissé letisztázva mutatja az utóbbi négy történelmi kor legjelentősebb közgazdászát¹⁴. A képlet egyszerű: a morálokonómusoktól hosszú uralkodás után a haszonkonómusok átvették a szellemi hatalmat. Választási ígéreteiket – persze a technikai és tudományos újítókkal karöltve – megtartották, a világ az elmúlt két évszázadban hihetetlen mértékű anyagi fejlődést, s az ezzel együtt járó egyre hosszabb békeidőket tapasztalt meg. A bizalmat az utilitárius közgazdaságtan sokáig megszolgált, John Law mélységű

5. illusztráció: Történelmi korok – legfőbb „közgazdászok”

¹³ Legalábbis szerinte, mi tegyük hozzá, hogy szinte beszédével egy időben adták közre a *A növekedés határai* c. jelentést. A történelem iróniája, hogy Kuznets kitüntetését után mindössze egy évvel, 1972-ben megjelent a Római Klub jelentése *A növekedés határai* címmel (Meadows et al). A kutatók az ún. rendszerdinamika (Jay W. Forrester) új tudományán keresztül vizsgálták a világ gazdaságának alakulását. Az LTG (Limits to Growth) matematikai modell követni tudta öt változó kölcsönhatását az idő függvényében. Ezek a következők voltak: világnépesség, iparosodás, szennyezés, élelmiszer termelés és erőforrás kimerülés. A szerzők több forgatókönyvet dolgoztak ki, s arra az eredményre jutottak, hogy ha fejlődésünknek nem adunk radikálisan új irányt, a mai értelemben vett ipari civilizáció a XXI. század közepén kipusztul. Ennek fő okát az erőforrások korlátozott voltában látták. A Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers, és William W. Behrens által jegyzett könyvet rögtön kiadása után 30 nyelvre fordították le, 30 millió példányszámot ért el, ma is a fenntartható fejlődés irodalmának legtöbbet emlegetett darabja.

¹⁴ A “közgazdász”-t a tudomány megjelenése előtt természetesen idézőjelbe kell tennünk.

válság 1929-33-ig nem fordult elő.

Mégis, Karl Marxszal és követőivel eljött a kapitalizmus legnagyobb kihívója, amit az 1848-as évszámmal jelöltünk. A marxistákkal nem foglalkozunk külön a könyvtárnyi pro- és kontra mű okán, csak azt a kérdést vetjük fel, besorolható-e a morál vagy a haszonökonómia irányzatába. Véleményem szerint a mozgalom elméleti idealizmusa ellenére „nem tudja” a kapitalizmus legfőbb erényét, az egyéni szabadságot, de az emberarcúbb erkölszgaszágtantól is alapvetően eltér, mivel túlháangsúlyozza a köz (egyesekek által megállapított) érdekét, azaz az individualizmus végletéből a kollektívizmus végletébe, mondhatjuk: bűnébe. Harmadik út tehát, amely már bizonyította a gyakorlatban élet- (ill. halál)képességét, hiszen a kommunizmus 100 millióra becsült emberéletet követelt (Courtois 1997). Az ábrán egy 1989-ben nagyjából lefutott harmadik színű grafikonnal jelöltük, diktátorait külön nem nevezzük meg vagy tárgyaljuk.

A nagyközönség számára kevésbé ismert a kapitalizmus másik, fél évszázaddal későbbi, szinte azonos kritikai alapról induló, azonban békés kihívása, a (Római Katolikus) Egyház

6. illusztráció: Haszon- vagy morálökonómia a marxizmus?

Harmadik út, mely tudjuk, hova vezet, avagy a ló másik oldala.

Társadalmi Tanítása¹⁵. Az azonos alap a munkásság kizsákmányolásának tarthatatlan helyzete, első dokumentuma pedig XIII. Leó pápa 1891-ben napvilágot látott *Rerum novarum* kezdetű enciklikája. Talán furcsának tűnik a megállapítás, de véleményem szerint ez a legkonzisztensebb és –mélyebb közgazdasági iskola! Ott¹⁶ egy-egy korszakalkotó tudós (és néha bölcs) követőkre lel, majd egy másik iskola ezzel vitába szállva meghaladja azt, s ez adja a tudomány fejlődésének dinamikáját. Itt Isaac Newtonnal szólva¹⁷ minden pápa vagy zsinati atya tudja, hogy „óriások vállán áll”, azaz méltatja az előző dokumentumokat, megismétli és kissé továbbgondolja azokat, új kérdéseket vetve fel. Az egyház társadalmi tanítása már a XIX. század végén olyan fogalmakat emelt be a köztudatba, amik mára nemcsak maguktól értetődővé, de a munkajog alapjává váltak. Ilyen a minimálbér, a szerveződés joga, a pihenőidő. A legárnyaltabban tárgyalják a magántulajdon, emberi méltóságot

¹⁵ Angolul pontosabb a megnevezés: A CST rövidítés a *Catholic Social Thought* vagy *Catholic Social Teaching* kifejezést takarja.

¹⁶ Főleg a főáramú közgazdaságtanra, a haszonökonómiaira gondolok, de a megállapítás igaz a morálökonómia világi, alternatív irányzataira is, sőt még az iszlám fiatalabb, kevésbé összeérett, indulataiban néha még le nem csillapodott eszmerendszerére és gazdasági tanítására is.

¹⁷ „Én távolabbra láthattam, de csak azért, mert óriások vállán álltam.” Levél Robert Hooke-nak (1675. február 5.)

8. illusztráció: A haszon- és erényökönómia viszonyulásainak különbsége

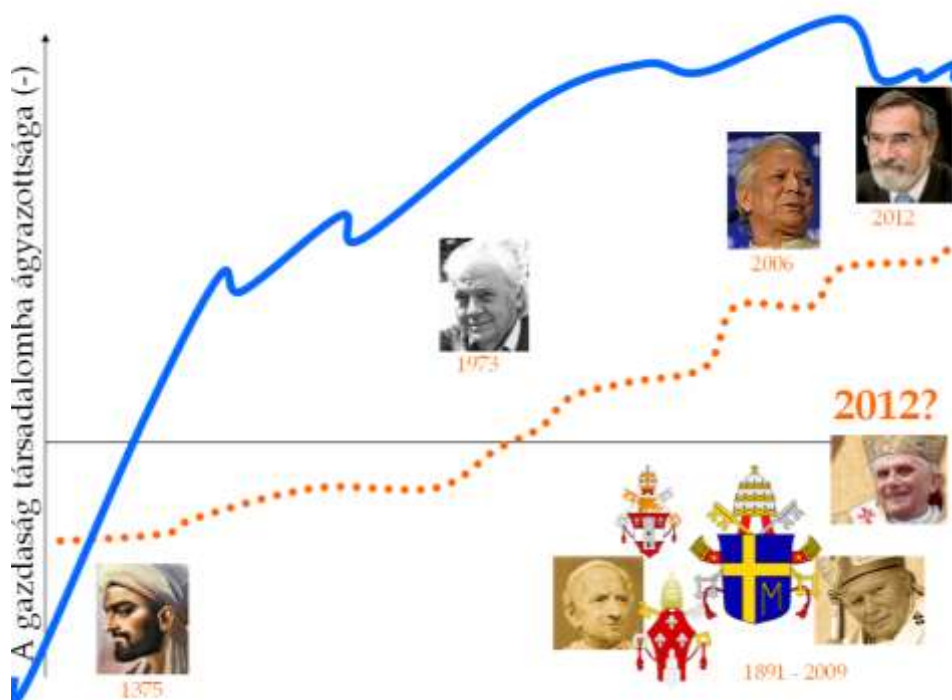
	Haszonközpontú	Erényetikai
Ész	Tapasztal, empirikus	Spekulatív, felismer (törvényt)
Jó	Szubjektív, haszon, hedonista	Objektív, célra irányul, hierarchikus, racionális
Én	Birtokol, individuum, Én – AZ	Létezik, kiteljesedik, személy, ÉN – TE
Boldogság	Hêdoné, állapot	Eudaimonia, dinamizmus
Erény	Hatalom, birtoklás, mértéktelenség	Jóra való cselekvési készség
Önérdék	Szubjektivista: látszólagos önérdékét követő, látszólagos önszeretet	Objektivista: valódi önérdékét követő, valódi önszeretet

Forrás: Baritz Laura [2012]

Az új paradigma keresése: ökumenikus, vallásközi, vagy még annál is több?

A cikk harmadik részében arra keressük a választ, hogy a sokak által óhajtott paradigma-váltás milyen alapokon történhet meg? Kézenfekvőnek látszik a válasz, hogy ha az alap rossz vagy

9. illusztráció: Az erkölcsgazdaságtan világvallásokhoz köthető irányzatai

gyenge, ezt erősítsük meg, rengeteg kísérlet volt is a *homo oeconomicus* felváltására (*homo oecologicus*, *homo sociaologicus*, *homo reciprocans*, *homo humanus*). Ezek általában az ember rossznak vélt önzőségét igyekeznek felcserélni valamilyen altruisztikusabb tulajdonsággal, pl. a közösségi léttel vagy a természet szeretetével. Bár az elgondolás nem rossz, véleményem szerint kicsit gyenge, legalább két szempontból. Először: a hasonlathoz visszanyúlva nem lehet egy házat úgy újraalapozni, hogy felemelem, megerősítem az alapjait, majd visszahelyezem rá a felépítményt. Másodsor: nem az a fő hiba, hogy az önérdék eredendően rossz, az önzetlenség pedig jó, hanem

hogy nem szabad az emberképünket egydimenziósra szűkíteni, majd arra építeni az egész fejlődést. A morálökonómia megközelítése árnyaltabb, ennek talaján közelebb állhatunk a jelenlegi állapotból előrevivő értékrendhez. Ehhez be kell látnunk azt, amit Selye János *önzetlen önzésnek* nevez, s ami Aquinói Szent Tamás erényetikájának alapja volt: az *objektív hasznosság* helyénvalóságát. Hosszú távon az jó nekem, ami a közösségnek is jó, a pénz felhalmozása általi határboldogság pedig csökken. Ezt az elemet azonban nem ragadhatjuk ki sok ezer év alatt kifejlődött közegéből és kontextusából, mivel pont a nagy világvallások jutottak el először erre a következtetésre, részben komoly bölcséleti munkával, tanítók generációin keresztül, részben a kinyilatkoztatás által.

A 9. illusztráción a morálökonómia vallásokhoz kötődő irányzatai szerepelnek, de a 2012. évvel egy új elem is került az ábrára. Ezzel *Jonathan Sachs*, a Brit Nemzetközösség ortodox főrabijának előadására utalunk¹⁹. Ebben a zsidó egyházi vezető hangsúlyozta, hogy a piacgazdaság a kereszténység által meghatározott Európában, ezen erkölcsi alapon jött létre, de egyben a vallás kódolta erkölcs szabta meg határait is. Véleménye szerint a történelmi ellentétek dacára ma az egyik oldalon a hívő zsidók és keresztények állnak, a másikon az Európát egyre inkább és agresszívan szekularizáló erők. Beszédében így fogalmaz:

A kereszténység túlélte kétezer évet, a judaizmus kétszer ennyit. ... A zsidó-keresztény örökség az egyetlen rendszer, amit ismerek, ami képes legyőzni az entrópia törvényét, ami szerint minden rendszer elveszti idővel az energiáját. ... Az eurót stabilizálni egy dolog, meggyógyítani a kultúrát, ami körülveszi ezt, az másik. Egy olyan világban, ahol az anyagi értékek jelentenek mindent, a lelkiek pedig semmit, nincsenek stabil államok, sem jó társadalom. Itt az idő, hogy helyreállítsuk a zsidó-keresztény etikát, ami szerint az emberi méltóság az istenképiségből fakad. Amikor Európa helyreállítja lelkét, helyreállítja jólétermelő energiáit is. De először arra kell emlékeznünk: az emberiséget nem a piacok szolgálatára teremtették. A piacot teremtették az emberiség szolgálatára.

Én tovább mennék egy lépéssel, s a fejezet címében feltett kérdésre három igenes választ adva. Más szóval az új gazdasági paradigmának nemcsak a kereszténységen belül kell egységet teremtenie (ökumenizmus), de a nagy monoteista vallásoknak is meg kell nyugodniuk ezen az alapon (vallásköziség), sőt minden jószándékú és felelős gondolkodót fel kell sorakoztatnia maga mögött (a fenntarthatóság közgazdaságtana). Az alternatív tudomány és a vallás erői így talán elegendő erőt képeznek a paradigma-váltáshoz. De lehetséges ilyen alapot teremteni, az eltérő hátterek és fontos különbségek elmosása nélkül? Úgy gondolom, a gazdasági tanítás szintjén igen. Isten neve, a földi és égi mennyország elképzelése talán merőben eltér, de a jövőorientáltság, a természetért és szegényekért érzett felelősség, az önmérséklet erénye nagyon erős és kiforrott közös alapot képeznek. De főleg közös alapot kell képeznie annak a felismerésnek, hogy egységes föllépés nélkül legfontosabb emberi és vallási értékeink végleg elvesznek, csakúgy mint gyermekeink jövője.

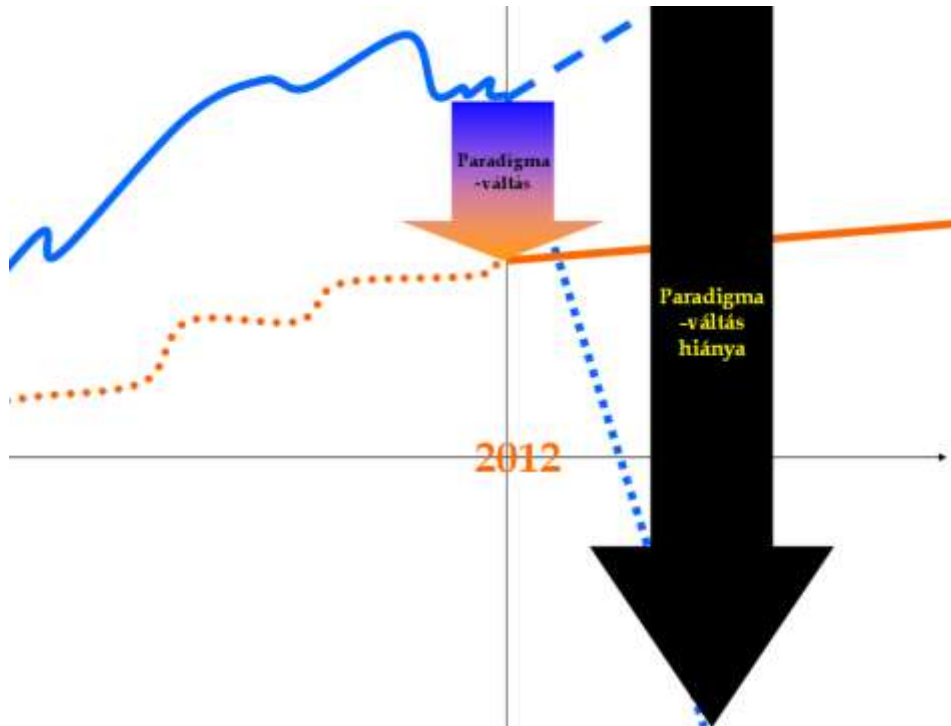
A jelen évre koncentráló 10. illusztráció szerint kétségtelenül nyeresre áll a haszonökonómia, amely egyre növeli előnyét a XVIII század vége óta. Ám ha a jövőt nézzük, a jelenlegi trendek könnyen megfordulhatnak. Pontosabban három forgatókönyv valószínűsíthető:

¹⁹ Elhangzott Rómában, a Pápai Gergely Egyetemen 2011. december 12-én. Az értekezést a CatholicEducation.org jelentette meg, magyarul a mandiner bloggon olvasható *Brit főrabbi: elvesztette-e a lelkét Európa?* címmel (2012. február 22.). Fent ebből a cikkből idézünk

1. Katasztrófa forgatókönyv: a közlegelő összedől

Minden előrejelzés tartalmazza ezt a baljós jövőképet, amelyet Hetesi Zsolt frappánsan jellemez: „A jövő – amely tulajdonképpen nincs is”. Az ábrán pontozott kék vonal jelöli, amely

10. illusztráció: Hatalmas feladat a paradigmaváltás – a mulasztása még nagyobb

gyors zuhanást jelez. Jelei az éghajlati és erőforrásválság (Worldwatch Institute, Al Gore, IPCC), nagy népvándorlások, háborúk a vízért és az alapvető erőforrásokért jellemzik a katasztrófa forgatókönyvet. Ennek lényege, hogy a természeti ellátó rendszer az ember túlfogyasztása (s egyesek szerint a túlnépesedés) miatt nem képes ellátni feladatát, azaz a közlegelő hozamai drasztikusan lecsökkennek, ami katasztrófális hatással lesz az emberiségre. Ebben a lehetséges jövőben a gazdaság további, erőltetett növekedése felborítja a természet egyensúlyát, amitől egyfelől maga a gazdaság is összedől jelenlegi formájában, ami súlyos társadalmi drámákat idéz elő.

A globalizációs stratégiát folytató vállalat egyik percről a másikra elveszti létbiztonságát. A távoli alapanyag- és energiaellátás akadozik vagy megszűnik, a luxusvásárlások leállnak, a tőzsdék és a bankok bezárnak. A tovagyrúzó hatás felborítja a jól működő rendszert. Ha nem valami totális és hirtelen katasztrófát képzelünk el, – ahol természetesen a gazdaság, mint olyan megszűnik létezni – hanem az állapotok normalizálódásával és új egyensúlyra beállításával számolunk, akkor azok a gazdasági szereplők lesznek a nyertesek, amelyek alapvető jószágokkal látják el az adott régiót, amelyben működnek.

2. Töretlen globalizáció: a közlegelő még nem telt meg

Előfordulhat, hogy a cikk elején kifejtett diagnózisunk hibás, a közlegelő látszólag megtelt ugyan, de az emberi találékonyság megoldja a gondokat. A technikai fejlődés (hatékonyság és helyettesíthetőség), valamint a piaci mechanizmusok továbbra is növelik a hozamokat, tehát képesek vagyunk a közlegelő eltartóképességének töretlen fokozására. Szaggatott kék vonallal jelöltük az ábrán ezt a lehetőséget, további gyors és töretlen növekedést előrejelítve.

Bár kevesen állítják, hogy ez a helyzet, a nagy gazdaságok kivétel nélkül ebben a

szellemben élnek. Az Európai Unió tudásgazdasággá kíván válni, a világ legversenyképesebb régiójává. Kína hajlandó bármilyen alacsony színvonalú termelésre, ha cserébe a világ vezető gazdasági nagyhatalmává küzdheti fel magát, az USA vonakodása közismert a globális klímaváltozás pusztá tényének elismerése tekintetében. A gazdasági növekedés továbbra is érinthetetlen szent tehén, fogyasztás visszafogása vagy az elosztási rendellenességek kiigazítása fel sem merül. A klímaváltozást pusztán technikai és piaci eszközökkel akarjuk megoldani, divatos téma a CO₂ elnyelés, a szennyezési jogok kereskedelme, a hibrid autó, a biomassza hasznosítás. Búvszó lett az energiahatékonyság. Kevesen vetnek pillantást az energiahatékonyság valóban szépen alakuló görbéje mellett az összes energiafogyasztására, amely sajnos nem vesz tudomást a *decoupling* elméletről, s töretlenül nő. Ezen forgatókönyv szerint az áramkör így is működőképes, azaz a fejlett gazdaságok eljuthatnak a szétválás (*decoupling*) állapotába, ahol immár a környezetterhelést nem növelve gazdagodnak, s az Easterlin paradoxon ellenére ez további boldogsággal tölti el a társadalom tagjait.

3. Erősödő lokalizáció: még visszafoghatjuk a teheneket

A harmadik forgatókönyv szerint a repülőgép nem zuhan le, de továbbrepülni sem képes. Rendben leszáll a szigeten, az utasok pihenés közben elgondolkodnak. A nagyvállalatoknak nyilvánvaló veszteséget jelent mindez a mostani állapothoz képest, hiszen piacuk beszűkül, helyivé válik. Elvesztik a méretgazdaságosság nyújtotta előnyöket, ha méretüket meg is tartják, helyi egységeiknek növekvő autonómiával kell testreszabott megoldásokat nyújtaniuk a kisebb, helyi piacokra. Ez azt jelenti, hogy a reálszférában újra több ember és kevesebb gép dolgozik, a nagyvállalati lét újra inkább a munkáról, mint a profitról szól. A nagy szereplők kezében összpontosuló, kisebb keletkező nyereségnek immár nagyobb része marad a helyi leányvállalatoknál. A felszabaduló energiákat a kisvállalatok és egyéni vállalkozások „kapják”, akik eddig egyre inkább kiszorultak a globális ellátási láncból, azok ismét piacot nyernek. Az ábrán folyamatos narancs vonal jelzi a konszolidált forgatókönyvet, amely lassú, mérsékelt növekedést ígér.

A katasztrófa-forgatókönyvet senki sem akarja, egyszerűen nem érdemes hinni benne, mert ez egyenlő a jövőnkéről való lemondással. A remény kizárása káros, összeegyeztethetetlen az emberi szabadságról és cselekvésről szóló hitünkkel. Gyakorlati szinten megbénítja a cselekvést, apátiát eredményez. A töretlen globalizációban egyre kevesebben hisznek. A jelenlegi fejlődési út mentén egyre több az ökológiai válságjelenség, kevésbé látványosak, de azért statisztikailag is kimutathatóak a társadalmi válság jelei (kevesebb házasság, csökkenő gyerekszámok, öregedő népesség), végül a gazdasági válság megoldására sem látszik képesnek a rendszer. Így egyedül a lokalizációs forgatókönyv marad reális alternatívaként, amely talán kevésbé modern és csillogó jövőt ígér a töretlen globalizációnál, de olyan alternatíva, amelyben tudunk hinni és küzdeni érte.

Joggal merül fel a kérdés, hogy csak széplelkek álmodozása vagy reális, ökomenikus-ökonomikus alternatíva a paradigmaváltás, azaz az erényökonomia újbóli meghatározóvá válása és a haszonökonomia alulmaradása? Az eddigiekből kitűnik, hogy évtizedeken belül anyagi világunk és gazdasági berendezkedésünk gyökeres megváltozására, s egyben mindennapi gondolkodásunk, értékrendünk átalakulására kell számítanunk. A kérdés csak az, hogy az utóbbi fog először bekövetkezni, vagy az előbbi. A 10. illusztráción jól látszik, hogy a tudatos paradigmaváltás nagy feladat, de kisebb jóllét-csökkenést fog eredményezni, mint ha a globális forgatókönyvet tovább erőltetve jutunk el a katasztrófaig, s ez határolja be tudatunkat, lehetőségeinket. Azaz alapvető jelentőségű, hogy először fejünkben dőljön el, melyik a győztes a három forgatókönyv közül, s ne az eseményekre reagáljunk utólag. Meghaladná e cikk terjedelmét és fókuszát, hogy felsoroljunk biztató kezdeményezéseket, amik a lokalizáció térnyerését mutatják az utóbbi időkben. A számos pozitív példa mellé ráadásul számos olyan ellenpélda sorakoztatható fel, amik azt mutatják, egyesek gondolkodása semmit sem változott. Bonyolult világunkban már nem elég, ha okosan és ügyesen cselekszünk, bölcsen is kell. Más szóval a közjót is kell szolgálni egyéni cselekvéseinknek, nem elég jól tenni a dolgunkat, mert az talán éppen a fenntarthatatlanság irányába visz. Még egyszer, a

közjót a harmadik foratókönyvvvel azonosíthatjuk, ami viszont csak értékrend váltás után, az ökonomizmus elvetésével valósulhat meg.

A cikk záró részében megpróbálunk választ adni a címben feltett kérdésre, azaz hogy hogyan nevezzük az új elméletet²⁰. Összefoglalva elmondhatjuk, mit is tudunk a keresett tudományos elméletről:

1. Gazdasági elméletnek kell lennie.
2. Nem hozhat lényeges visszaesést, de nem is kell képtelen ígéreteket keltenie.
3. Nem lehet vallásos nyelven elmondani,
4. De harmonizálnia kell a vallásokkal, különösen a kereszténységgel.
5. Harmonizálnia kell a természettörvénnyel (szűkebb értelemben az ökológiával, biológiával, etológiával).
6. „Ütősnek”, összefogottnak, könnyen érthetőnek kell lennie.
7. Legyen egyszerű, igazságos, hatásos, egyszerűval szép!

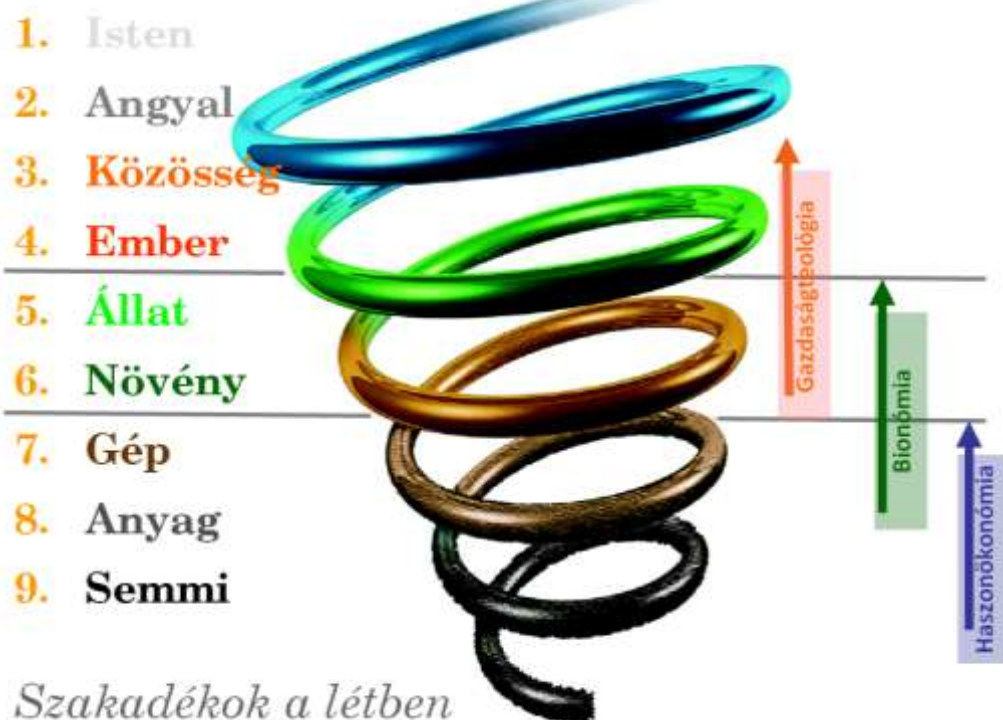
A fenntarthatóságot ígérő közgazdaságtan újrameghatározása valami ilyesmi lehet: A **közgazdaság** a technikailag és piacilag bővíthető, de végső soron szűkös erőforrásokkal való helyes gazdálkodás, az ember és közösségei szolgálatában. Ehhez muszáj figyelembe venni legalább az eljövendő hét generáció testi-lelki szükségleteit, valamint életteret és lehetőséget hagyni más fajoknak is a lényükhöz méltó életre.

Talán csalódást okoz, hogy nem jutunk tovább, mint az új gazdasági elmélet nevének kimondásánál és a meghatározásnál. Ám a név az irányultságot is megadja: míg a régi (haszonökonómia) irányultsága a takarékoság és racionalitás, addig az új elméleté a szükséges elég és a racionalitás felettibe vetett hit.

Az egydimenziós (anyagi növekedésre koncentráló) közgazdaságtani elméletet két lépésben vélem meghaladhatónak. Első lépésben a természettől tanulva alkothatunk olyan alapelveket majd programokat, amelyek nem hordozzák magukban a fenntarthatatlanság problémáját. Ezt bionómiának kereszteltük el. A **bionómia** az élet és az élővilág törvényeinek gondos tanulmányozásán alapuló *új közgazdaságtani elmélet*, amelynek célja az élet – kiemelten az emberi közösségek – szolgálata. Második lépésben azonban túl kell haladnunk a kézzel foghatón, a pozitivizmuson túllépve kell a magasabb rendű felé törekednünk, egységes célt vive a közgazdaságba. Ez a gazdaságteológia. A **gazdaságteológia** a *morálökonómia* iskolájába tartozó gazdaságfilozófia, amely az anyagiakat az Isten felé haladás, az emberi felemelkedés egy *eszközének* tekinti, s amely leginkább a világvallások, az alternatív közgazdasági iskolák és a *fenntartható* fejlődés tanaiból áll össze.

²⁰ Szándékosan nem paradigmát mondom, mert bár a cél a közgondolkodás és mindennapi értékrend megváltoztatása, ilyet nem lehet cikkekből vagy mozgalmakkal létrehozni. Ki lehet dolgozni azonban olyan tudományos elméletet, amelyet elhisznek az emberek, s amelynek szellemében élve maguk idézik elő a paradigmaváltást.

11. illusztráció: Az új gazdasági paradigma nevének és fókuszának elméleti tisztázása

Joggal merül fel a kérdés, hogy miért nem az egyik vagy a másik, avagy miért van szükség egy Isten létét feltételező elméletre egy olyan korban, amikor a hitet igencsak magánügynek tekintjük, miközben a gazdasági fejlődés szinte a legelfogadottabb közügy. Erre az utolsó ábrával adnék választ. A haszonökonomia a gép mintájára építette fel a gazdaságot, s ez rendjén is volt, amíg a gazdaságnak pusztán többet termelni volt a feladata. A bionómiával megpróbálunk tanulni a természetbe fellelhető bölcsességből, s ettől kiváló eredményeket várhatunk: növekedni amíg kell, s abbahagyni, ha már nem. Ám pusztán a „természet bölcsességére” hagyatkozni két okból problémás. Először – és ez a kisebbik ok – nehéz tanulnunk olyantól, aki vagy ami öntudatlanul végzi cselekedeteit. Nem tudjuk a fáktól megkérdezni, miért is növekednek egyre kisebb mértékben, s miért helyezik a hangsúlyt egy idő után a gyümölcsök meghozatalára. Miért nem teszik ezt állandóan, miért engednek az évszakok vagy a jól és rosszul termő időszakok ciklusosságának. A természet bölcsessége egyfelől vak és működésén túl kutathatatlan, másfelől alkotót feltételez, amelyik beleplántálta a bölcsességet. A másik ok, hogy az ember a bionómiával még mindig egy maga alatt álló létforma mintájára alkotná közösségeit. Hiszen a létezők hierarchiájában a növényt, de még inkább az állatot magasabb rendűnek kell tekintenünk a megjavítható és pótolható gépnél, de alacsonyabb rendűnek az embernél. A jó közösségben titokzatos módon az ember Isten felé meghaladja önmagát, s ez nagyon is igaz az Isten által alapított intézményekre, mint a házasság vagy a család. De igaznak kell lennie a munkaközösségre is, amelynek így az emberi személy felemelkedése a végső célja, a konkrét termék termelése vagy más feladat ellátása pedig csak alárendelt célja. Ezzel a kevésbé kimunkált, gondolatébresztő cikkel is szeretnénk hozzájárulni a fenntartható gazdálkodás tudatos elterjesztéséhez.

Irodalom

- Mohaned Talib **Al-Hamdi** [2006]: *Ibn Khaldun: The Father of the Division of Labor*, International Conference on Ibn Khaldun in Madrid, Spain November 3-5, 2006, Islamic Research and Training Institute.
- Baritz** Laura [2012]: *Alternatív gazdasági modell erényetikai paradigmában*. Előadás a *Vállalkozás, etika, erkölcs* szekcióban, Kautz Gyula Konferencia, Győr, 2012. június 12.
- Jean **Boulakia** [1971]: *Ibn Khaldûn: A Fourteenth-Century Economist*. *The Journal of Political Economy* (The University of Chicago Press) 79 (5): 1105–1118.
- Stéphane **Courtois** (ed., et.al) [1997]: *Le Livre noir du communisme*, magyarul: *A kommunizmus fekete könyve : Büntény, terror, megtorlás*, Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- Ibn **Khaldun** [1375]: *The Muqaddimah*. Translated by Franz Rosenthal, Bollingen Series, Princeton University Press. Princeton, N.Y. 1989.
- Simon **Kuznets** [1971]: *Modern Economic Growth: Findings and Reflections*, Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 11, 1971
- Jeff **Goodell** [2007]: *The Prophet of Climate Change: James Lovelock*, Rolling Stone Magazine, November 1, 2007.
- Roy **Harrod** [1951]: *The Life of John Maynard Keynes*. MacMillan, USA.
- Hetesi** Zsolt [2008]: *A felélt jövő – A Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoport helyzetértékelője*, FFEK, Budapest.
- Krúdy** Tamás [2012]: *Döglött népességbomba*. Képmás, 2012-03, 28-31. oldal.
- Krúdy** Tamás [2012]: *Mégis, kinek az érdeke? A Kissinger Jelentés*. Képmás, 2012-04, 34-37. oldal.
- Moscow Demographic Summit** [2011]: *Declaration – Family and the Future of Humankind*, 2011. június 29-30, Moszkva. www.worldcongress.ru, magyarul: <http://www.noe.hu/index.php?hir=283>
- Johan **Rockström** (et al) [2009]: *A safe operating space for humanity*. *Nature* 461, 472–475.
- Joseph A. **Schumpeter** [1994]: *History of Economic Analysis*. Oxford University Press. New York 1994.
- Adam **Smith** [1776]: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, online verzió: http://www.online-literature.com/adam_smith/wealth_nations
- GFN, **WWF**, ZSL [2012]: *Living Planet Report 2012*, Global Footprint Network, World Wildlife Fund, Zoological Society of London, www.footprintnetwork.org